

بررسی مقاله «کشاورزی و گیاهان در قرآن» دیوید وینز

دکتر حسن رضایی هفتادری * (استادیار دانشگاه تهران)

مهدی همتیان * (کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن)

چکیده

نوشتار حاضر به بررسی و نقد مدخل «کشاورزی و گیاهان» در دایرة المعارف قرآن لیدن می‌پردازد. نویسنده ضمن بررسی مفصل کشاورزی و گیاهان در قرآن به معرفی کتبی می‌پردازد که در زمینه کشاورزی و گیاهان به رشته تحریر درآمده و یا از زبان‌های غیرعربی به عربی ترجمه شده‌اند.

ذخیره محصولات کشاورزی، نظام‌های آبیاری زیرزمینی، باد سرد و سوزان، مزارع سرسبز آخرت، دو باغ سرسبز و پر آب، گیاهان روئیده در جهنم مواردی است که در نوشتار حاضر آسیب‌شناسی شده و مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

کلید واژگان: قرآن، علم، زیست‌شناسی، کشاورزی، گیاهان، دایرة المعارف قرآن

لیدن، دیوید وینز.

مقدمه

قرآن کریم کتاب هدایت بشر به سوی خدای متعال است که در راستای اهداف هدایتی خود از شیوه‌های گوناگون برهان، موعظه، جدل به روش نیکو و اشاره‌های علمی استفاده کرده است. در این کتاب بیش از هزار آیه به مطالب علمی اشاره دارد که برخی در حد اعجاز علمی قرآن به شمار می‌آید؛ از این رو آیات فراوانی در ارتباط با گیاهان و مسائل مربوط وجود دارد که حاکی از اهمیت این موضوع می‌باشد. تمام گیاهانی که از زمین می‌رویند از هر نظر مهم و آیت روشنی از عظمت خداوند می‌باشند. گیاهانی که در قرآن کریم از آنها نام برده شده هم از نظر خواص و کاربرد و هم از نظر اشاره به رویدادها و اتفاقاتی که همراه با نام این گیاهان آمده نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند؛ چون نام این گیاهان با کلام الهی آمیخته شده‌اند، به نوعی ارزشمند و مهم جلوه می‌کنند.

قرآن، بشر را از چهارده قرن پیش به اهمیت و ارزش منابع طبیعی در زندگی انسان توجه داده است. خداوند در آیات مختلف به کشاورزی تشویق و هرگونه فسادی در این باره را سرزنش نموده است. این کلام جاودانه برای نخستین بار، از نقش جریان‌باده‌ها و اقسام آن در کشاورزی سخن به میان آورده است؛ به دیگر سخن، قرآن اولین کتابی است که به اطلاعات هواشناسی و تغییرات جوی که رابطه نزدیکی با کشاورزی دارد، توجه داده است.

هدف قرآن از بیان این مطالب در درجه اول همانا بیدار کردن اندیشه انسان و توجه دادن به توحید و صفات الهی و بیدار ساختن وجدان انسان هاست، اما تفکر عمیق در این آیات می‌تواند ما را در بهبود کشاورزی یاری دهد. به سبب نقش حیاتی کشاورزی و گیاهان در زندگی انسان‌ها، قرآن پژوهان به بررسی مسئله کشاورزی و گیاهان در قرآن پرداخته‌اند؛ از جمله این افراد دیوید وینز (David Waines) است که حاصل پژوهش خود را در این باره در قالب مقاله‌ای با عنوان «کشاورزی و گیاهان» (Agriculture and Vegetation) در دایرةالمعارف قرآن لیدن ارایه کرده است. بررسی و نقد مقاله مذکور موضوع پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

دیوید وینز

برای آشنایی با نویسنده مقاله «کشاورزی و گیاهان»، در آغاز اطلاعاتی درباره زندگی‌نامه علمی او ارائه می‌شود.

معرفی نویسنده

دیوید وینز استاد گروه دین‌پژوهی دانشگاه لنکستر (Lancaster) انگلستان است. پیاده روی، دوچرخه سواری، شنا، ظروف آشپزی خاورمیانه قرون وسطی، موسیقی و تئاتر اسپانیای باستان اموری هستند که وی به آنها علاقه‌مند است.

زمینه‌های پژوهشی مورد توجه وی تاریخ اسلام در سده‌های میانه؛ علم تغذیه در طب اسلامی سده‌های میانه؛ اندیشه دینی و سیاسی اسلام معاصر؛ نهضت‌های اسلامی نوظهور می‌باشد. وی مقالاتی درباره طب در قرون وسطی و اندیشه اسلامی جدید به رشته تحریر درآورده است. مهم‌ترین آثار او بدین قرار است:

- «درآمدی بر اسلام» (1995). An Introduction to Islam

- «Agriculture and Vegetation», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2001). «کشاورزی و گیاهان»

- Ibn Mammātī's rules for the ministries. Translation with commentary of the Qawānīn al-dawāwīn, (Berkeley 1973).

ترجمه [از عربی به انگلیسی] و شرح کتاب قوانین الدواوین ابن مَمَّاتِی

- «Cereals, bread and society. An essay on the staff of life in medieval Iraq», in jesho 303 (1987), 255-85.

«غلات، نان و جامعه؛ پژوهشی درباره نان در عراق قرون وسطی»

- «Carrion», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2001). «مردار»

- «Date Palm», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2001). «نخل»

- «Famine», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2002). «قحطی»

-«Food and Drink», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2002).

«خوراک و نوشیدنی»

-«Grasses», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2002). «گندمیان»

-«Honey», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2002). «عسل»

-«Milk», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2003). «شیر»

-«Sustenance», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2006). «رزق»

-«Tree(s)», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2006). «درخت»

-«Weather», in Encyclopaedia of The Qurān, (Leiden, Brill, 2006). «آب و هوا»

(Waines, «Agriculture and Vegetation», 1/40-49; Ibid., 49; Id., «Carrion», 1/291-292; Id., «Date Palm», 1/494-495; Id., «Famine», 2/177-178; Id., «Food and Drink», 2/216-223; Id., «Grasses», 2/369; Id., «Honey», 2/445-447; Id., «Milk», 3/391-392; Id., «Sustenance», 5/178-179; Id., «Tree(s)», 5/358-362; Id., «Weather», 5/470-471; Mir, «Bread», 1/256).

خلاصه مقاله «کشاورزی و گیاهان»

خلاصه‌ای از مطالب مدخل «کشاورزی و گیاهان» در ذیل بیان می‌شود:

تعریف کشاورزی

آقای وینز مقاله‌اش را با تعریف کشاورزی آغاز می‌کند و این‌گونه می‌نویسد: به طور کلی به تولید محصولات و گیاهان، کشاورزی گفته می‌شود. کشاورزی و نباتات حضور چشمگیری در قرآن دارد که حاکی از اهمیت آنها در محیط نزول این کتاب است. ریشه عربی «ف ل ح» واجد معنای اصلی «دو نیم کردن» یا «شکافتن» است. این واژه در اطلاق به زمین، به معنای «شیار کردن»، «کِشتن» یا «شخم زدن» است؛ بنابراین فلاحه، هنر شخم زدن و کاشتن است و در عناوین رساله‌های عربی قرون وسطی درباره رشته زراعت در معنای کلی «کشاورزی» به کار رفته است. دیگر ریشه‌هایی که در قرآن به معنای کاشتن به کار

می‌روند، «زرع» و «ح ر ث» هستند که هر دو با هم در آیات ۶۳-۶۴ سوره واقعه به کار رفته‌اند. فعل «أثار» به معنای «کِشْتَن» در آیه ۹ سوره روم به کار رفته است. عام‌ترین عبارت برای «گیاه»، نبات است که در آیات ۴۵ سوره کهف و ۱۷ سوره نوح دیده می‌شود. ادوارد لین، نبات را «به هر چیزی که به مشیت خداوند در زمین می‌روید، سبز می‌شود یا جوانه می‌زند» ترجمه می‌کند (Waines, «Agriculture and Vegetation», 1/40).

کشاورزی در قرآن

نویسنده در ارتباط با مباحث مربوط به کشاورزی می‌گوید: به رغم اشاره آیه ۳۷ سوره ابراهیم به ابراهیم که فرزند خویش اسماعیل، «جَدَّ اعراب»، را در «دره‌ای بی حاصل» در کنار خانه مقدس کعبه اسکان داد و به رغم ارجاعات احتمالی به قحطی، ارجاعات مستقیم و غیرمستقیم فراوانی به مفاهیم کلی کشاورزی و نباتات در قرآن وجود دارد. تعیین میزان نیاز مکه و نواحی پیرامون آن در خلال کمبودهای فصلی یا دوره‌ای مواد غذایی، غیرممکن است. اگرچه در مکه و مناطق اطراف آن، کمبودهای مواد غذایی همانند بسیاری از دیگر مناطق خاورمیانه، بخشی از ضرباهنگ زندگی روزمره به شمار می‌رفته است، اما عبارات قرآنی حاکی از رنج کم‌تری است (Ibid).

ذخیره سازی

آقای وینز درباره ذخیره سازی اظهار می‌دارد: ذخیره غلات از بیم سال‌های قحطی که در قصه یوسف هم به آن اشاره شده (یوسف/۴۷) به خوبی شناخته شده بوده است. مردم غلات رسیده از قبیل جو را می‌توانستند در مرحله سنبله‌ای ذخیره کنند؛ زیرا پوسته سخت بیرونی، آنها را در برابر آفات و حشرات محافظت می‌کند. بنابراین، راهبردهای ذخیره‌سازی را باید به عنوان بخشی از تصویر کلی اقتصادی جزیره العرب در قرن شش و هفت میلادی به حساب آورد. سپس نویسنده به آیه ۱۳۶ سوره انعام اشاره می‌کند و آن را شهادی قرآنی برای ذخیره سازی غلات معرفی می‌کند (Ibid., 40-41).

قدرت خداوند

نویسنده معتقد است: برخی از اصطلاحات مرتبط با کشاورزی و گیاهان که در قرآن به کار رفته، حاکی از قدرت نمایی خداوند است. وی در این باره می‌گوید: در قرآن بسیاری از اصطلاحات مرتبط با کشاورزی و گیاهان در بافت‌هایی به کار می‌روند که حاکی از قدرت مطلق خداوند است؛ مثلاً کلمه حَصِيد (یونس/۲۴) به معنای «کاه بُن» برای توصیف مزارع سابقاً حاصل‌خیزی به کار می‌رود که از سوی خدا ویران شده‌اند تا خیالات باطل صاحبان آنها مبنی بر قادر بودن بر آن مزارع، مجازات گردد. در آیات ۶۵ سوره واقعه و ۲۰ سوره حدید، واژه حُطام به معنای «پوشال خشک» به عملی اشاره می‌کند که خداوند می‌تواند بر مزارع اعمال کند که مشابه مثال فوق است (Ibid., 42).

باغ‌ها و زمین‌های زراعی

آقای وینز توجهش را به بستر کشاورزی یعنی زمین و باغ‌ها معطوف می‌کند و می‌نویسد: در آیه ۳۲ سوره کهف، دو باغ از تاک‌های انگور ترسیم می‌شود که با نخل‌های خرما احاطه شده‌اند و مابین آنها، مزارع حاصل‌خیز قرار گرفته است. یکی از اسم‌هایی که به زمین‌های کاشته شده اشاره دارد، کلمه جَنَّة (جمع آن جَنَّات) است (اسراء/۹۱؛ انعام/۹۹ و ۱۴۱). البته این کلمه در کاربردهای پرشمار خود در قرآن، صرفاً برای اشاره به باغ بهشتی به کار نمی‌رود. یکی از نشانه‌های نظام اقتصادی الهی احیای زمین‌های مرده با باغ‌هایی از خرما و انگور بود که از چشمه‌های جاری آبیاری می‌شدند و برای خوراک انسان، میوه (ثَمَر) به بار می‌آوردند. (یس/۵-۳۳). در قرآن به باغ‌های سرسبز (حدائق) نیز اشاره می‌شود (نمل/۶۰؛ عبس/۳۰). چمنزارهای طبیعی (روضه، جمع آن روضات) به عنوان پاداش‌های جهان آخرت ذکر می‌شوند (روم/۱۵؛ شوری/۲۲)، اما مراتع (مرعی) بر روی زمین آفریده می‌شوند تا خوراک گله‌ها را تأمین کنند (اعلیٰ/۴؛ نازعات/۳۱) (Ibid., 41).

آب در قرآن

نویسنده راجع به آب که یکی از مهم‌ترین ارکان کشاورزی است، می‌نویسد: در

قرآن متداول‌ترین کلمه برای بیان مفهوم آب همان واژه «آب» (ماء) است که در عبارت مکرر «[خداوند] آب را از آسمان فرو فرستاد» ﴿وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ به کار رفته است. این عبارت ۲۶ بار در قرآن تکرار می‌شود و کلمه «آب» ۹ بار دیگر در عبارات مشابهی به کار رفته است.

وی سپس به کلمات و عبارات متعدد مربوط به آب در قالب آیات متعدد اشاره می‌کند و می‌نویسد: کلمات و عبارات متعددی که به آب، این ماده حیاتی، اشاره می‌کنند، شایان توجه هستند. برای آب باران اصطلاحاتِ غَيْث (حدید/۲۰؛ شوری/۲۸؛ لقمان/۳۴)، وابل (بقره/۲۶۵) و وِدْق (نور/۴۳؛ روم/۴۸) به کار رفته است.

«بادهای بارورکننده» ﴿الرِّيَّاحَ لَوَّاحٍ﴾؛ (حجر/۲۲) به این دلیل چنین لقبی دارند که بادهای ابرآور هستند و بارش باران را باعث می‌شوند. آیه ۹۹ سوره انعام را می‌توان فرازی کلیدی به حساب آورد که در آن تعدادی از اصطلاحات گیاهی به کار رفته است:

«و هم اوست خدایی که از آسمان باران فرو بارید تا بدان هر نبات بروینیم و سبزه‌ها را از زمین بیرون آریم و در آن سبزه‌ها، دانه‌های روی هم چیده شده پدید آریم و از نخل خرما می‌روینده خوشه‌های به هم پیوسته و باغ‌های انگور و زیتون و انار که برخی شبیه و برخی نامشابه است، خلق کنیم. و هنگامی که میوه آن باغ‌ها پدید آید و برسد، در آنها به چشم تعقل بنگرید که در آن آیات، قدرت خدا برای اهل ایمان هویدا است.»

اهمیت دینی فرازهای قرآنی نظیر قطعۀ فوق، در این است که چرخه‌های زندگی جهان طبیعت، گیاهان و جانوران تحت تأثیر موهبت الهی آب قرار دارد و انسانی که به همین اندازه به آب نیازمند است، باید مراتب قدرشناسی خود را به جای آورد (سبأ / ۱۵) (Ibid., 42-43).

براهین وجود، قدرت و کرم الهی

آقای وینز با اشاره به تفسیر چند آیه در صدد است وجه مشترکی برای تفسیر مفسران در ارتباط با آن آیات بیابد. وی می‌گوید:

طبری در تفسیر آیه ۹۹ سوره انعام که با جمله «هم اوست خدایی که آب را از آسمان فرو فرستاد» آغاز می‌شود، چنین می‌نویسد: «با آبی که ما از آسمان‌ها فرو فرستادیم، برای گله‌ها، چهارپایان، پرندگان و جانوران وحشی خوراک و برای انسان غذا و رزق آفریدیم». طبری نتیجه می‌گیرد که در خلقت خداوند شواهد، نشانه‌ها و بیناتی هست برای کسانی که یگانگی خداوند را باور دارند و او را قادر مطلق می‌دانند.

ابن کثیر (وفات ۷۷۴ق / ۱۳۷۲م)، مفسر قرن هشتم هجری به لب کلام طبری در خصوص این آیه چیز جدیدی اضافه نمی‌کند. وحدت خداوند، قدرت و رحمت الهی (چه آشکار و چه پنهان) همه و همه در آیات ۲۱ و ۲۲ سوره بقره و ۹۹ سوره انعام بیان می‌شوند. آنچه در آیه ۲۲ سوره بقره توجه ابن کثیر را به خود جلب می‌کند، فرمان «هیچ کس را همتای خداوند قرار مدهید» است که وی برای این ممنوعیت، شواهد متعددی از مجامع روایی گردآوری می‌کند. روزی مردی به پیامبر ﷺ گفت: «آنچه خداوند اراده کرده و آنچه تو اراده کرده‌ای». پیامبر ﷺ او را چنین نکوهش کرد: «آیا من را همتای خداوند قرار داده‌ای؟ بگو آنچه خداوند اراده می‌کند و دیگر هیچ مگوی». در حدیثی از ابن عباس، «شُرک» از نظر پوشیدگی و پنهانی به «مورچه‌ای می‌ماند که در سیاهی شب، بر سنگی سیاه می‌گذرد». در تفسیر ابن کثیر از یک طرف بر وحدانیت خداوند تأکید می‌شود؛ نکته‌ای که بیشتر یهودیان، مسیحیان و حتی مسلمانان، به رغم اذعان کتاب‌های مقدس آنان بر وجود یک ذات الهی یگانه، در عمل آن را فراموش می‌کنند. از طرف دیگر، ابن کثیر با استفاده از قیاسی زمینی مبنی بر اینکه «دیدن سرگین [در صحرا] نشانه حضور شتر است»، تأکید می‌کند که وحدت و وجود الهی در کثرت مخلوقات خداوند یا نشانه‌هایی انعکاس می‌یابد که شامل آسمان‌ها و زمین است و هر آنچه از آنها پدید می‌آید؛ از قبیل باران حیات‌بخش که نگهدارنده گیاهان است و وجود انسان‌ها و حیوانات نیز به همین گیاهان وابسته است. شایان ذکر است که تفسیر طبری از آیه ۹۹ سوره انعام و تفسیر ابن کثیر از آیه ۲۱ سوره بقره، به جز پاره‌ای تفاوت‌ها در ارایه مطالب، در این دیدگاه متفق القول‌اند که

ذات خداوند در آفرینش مخلوقات نمایان و اثبات می‌گردد؛ بنابراین، تأکید قرآن بر مشاهده آیات خداوند در جهان طبیعت به عنوان براهین وجود، وحدت، قدرت و کرم الهی، مورد تأیید مفسرانی قرار می‌گیرد که به نوبه خود، ضرورت به کارگیری خرد در جستجوی حقیقت را تأیید کردند. مثلاً بیضاوی (وفات ۶۸۵ق / ۱۲۸۲م). در تفسیر آیه ۱۶۴ سوره بقره که نشانه‌های خداوند برای خردمندان را برمی‌شمارد، می‌گوید: این آیه دستورالعمل و نیز محرکی برای تحقیق و تعلم است. در نمودار جان برتن به سه منبع تفسیر یعنی حدیث، عقل و کشف و شهود اشاره شده که مجموعاً معنای آیات قرآنی را آشکار می‌سازند، اما یک روش تفسیر غیرمستقیم و عملی هم وجود داشت و آن، تحقیق و تدبّر در «نشانه‌های خداوند» برای تأیید حقایق قرآنی بود. در قرون اولیه اسلام، این امر، شور و شوقی را برای گردآوری و نشر اطلاعاتی در خصوص گیاهان به طور اعم و کشاورزی به طور اخص، به راه انداخت. دل مشغولی فوق در کتب زراعی و در انقلاب سبزی سده‌های میانه انعکاس می‌یابد؛ انقلابی که مطالعه گیاهان جدید و انتشار آنها به سوی غرب قلمرو اسلامی را باعث گردید (Ibid., 44-45).

کتابشناسی کشاورزی و گیاهان

نویسنده به معرفی کتبی می‌پردازد که در زمینه کشاورزی و گیاهان به رشته تحریر درآمده و یا از زبان‌های غیرعربی به عربی ترجمه شده‌اند. وی در این باره می‌نویسد:

در خلال نهضت ترجمه در اوایل دوران عباسی (از اواخر قرن هشتم تا اواخر قرن دهم میلادی)، علاقه آشکاری به کتب زراعی و در واقع، کتب گیاه‌شناسی وجود داشت؛ از جمله کتب زراعی کهن که اعراب با آن آشنا بودند، کتاب آپولونیوس تیانیایی بود که در سال ۷۹۵/۱۷۹ تحت عنوان کتاب الفلاحه به عربی ترجمه شد. کتاب Georigica نوشته کاسیانوس باسوس ابتدا به زبان پهلوی و سپس در سال ۸۲۷/۲۱۲ با نام الفلاحه الرومیه، به عربی ترجمه شد. اما، مهم‌ترین رساله کشاورزی در میان رسالات فوق، الفلاحه النبطیه، منسوب به ابوبکر بن وحشیه است. نویسنده کتاب که هویتش هم‌چنان موضوع مناقشه است،

ادعا می‌کند که این کتاب را در سال ۹۰۳/۲۹۱، از زبان «سریانی باستان» یعنی گویش آرامی قبایل عراقی کُسدان، به عربی ترجمه کرده و سپس در سال ۹۳۰/۳۱۸، ترجمه مذکور را به یکی از شاگردان خود دیکته کرده است. به نظر می‌رسد کتاب مذکور در دورانی به رشته تحریر درآمده که عرفان و یونان‌مداری اسکندر به هم‌چنان رونق داشته است. به علاوه، کتاب الفلاحه النبطیه ظاهراً هیچ ارتباطی با نوشته‌های گیاه‌شناسی عرب که قبل از ترجمه ابن وحشیه تألیف شده بودند، ندارد. در واقع، این کتاب طیفی از حیات نباتی را به نمایش می‌گذارد که بسیار متنوع‌تر از منابع اکدی است. در کتاب یاد شده بیش از ۳۶۰ گیاه بررسی می‌شود و توجه خاصی به درخت زیتون، انگور و نخل خرما معطوف می‌گردد که حاکی از جایگاه مهم آنها در فعالیت‌های کشاورزی قبایل عراقی کُسدان است. کتاب الفلاحه النبطیه در مقایسه با کتب زراعی یونانی، مبسوط‌تر است و به امور عملی و همچنین نظری کشاورزی می‌پردازد. به طور خلاصه، این کتاب، یک نوع «فلسفه» رابطه انسان و خاک را به نمایش می‌گذارد. مصحح این کتاب، توفیق فهد، عقیده دارد که الفلاحه النبطیه، تصویری از وضعیت دانش کشاورزی، گیاه‌شناسی و اقتصاد روستایی و داخلی عراق در اواخر دوران یونان‌مداری را ترسیم می‌کند.

فصول آغازین الفلاحه النبطیه به درخت زیتون، منافع آن، بهترین مکان‌های رشد آن و خواص قسمت‌های مختلف آن از جمله برگ‌ها، ریشه‌ها، روغن و هسته‌های میوه اختصاص دارد.

به علاوه، بخش اعظم کتاب به انواع و اقسام دیگر گیاهان خوراکی اختصاص می‌یابد که مترجم، به علت نیافتن معادل‌های عربی، بالاجبار به تلفظ‌نگاری آنها روی آورده است. پس از بحث زیتون، غلات، به عنوان گروه بعدی گیاهان مورد بحث قرار می‌گیرد. گندم و جو مفصل‌تر از بقیه بررسی می‌شوند؛ چراکه هر دو گیاه، به مدت چندین هزار سال در رژیم غذایی بین‌النهرین نقش عمده‌ای را ایفا می‌کردند. برنج و ذرت نیز در میان دیگر غلات ذکر می‌شوند. جنبه‌های مختلف کاشت غلات بررسی می‌گردد: مکان مناسب برای

رشد، شرایط فصلی و جوئی لازم برای محصول خوب، چگونگی درو، خرمن کوبی، باددادن خرمن و ذخیره غلات و روش‌های تشخیص شروع فساد در غلات.

کتاب قوانین الدواوین ابن مَمَّاتی (وفات ۱۲۰۹/۶۰۶) حاوی اطلاعاتی در خصوص رسوم کشاورزی در زادگاه او یعنی مصر است. در آغاز قرن هشتم قمری / چهاردهم میلادی، جمال الدین محمد بن یحیی الوَطواط (وفات ۱۳۱۸/۷۱۸) کتابی درباره کشاورزی تألیف نمود که در آن مکرراً از ابن وحشیه نقل قول می‌کند. اندکی بعد در همان قرن، سلاطینِ یمن، المالک الاشرف عُمر (وفات ۱۲۹۶/۶۹۶) و المالک الافضل العباس بن علی (وفات ۱۳۷۶/۷۷۸) رساله‌هایی در باب کشاورزی نوشتند. کتاب دیگری در باب کشاورزی به برادر الاشرف، یعنی المالک المؤید داوود منسوب است که در حال حاضر وجود خارجی ندارد. این سال‌نماها مبنای تغییر فعالیت‌های کشاورزی در سراسر طول سال بودند. در سال‌نمای المالک الاشرف، حدود بیست و دو نوع مختلف از گونه‌های ذرت، عمدتاً براساس رنگ از یکدیگر متمایز می‌شوند و مشخص می‌گردد که محصول عمده یمن در آن دوران بوده است. اگرچه در این قرن کتاب مِفْتاحِ الرَّحَا لِاهْلِ الْفِلاحه (تصحیح م. صالحیه) به قلم نویسنده‌ای گمنام (احتمالاً از اهالی شام) نوشته می‌شود، اما سنت نوشتار زراعی تنها در متنها الیه غربی قلمرو اسلام، یعنی اندولس، و با پشتکار و ابتکار نویسندگان آن دیار ادامه یافت.

در نیمه نخست قرن چهارم / دهم، کتاب Meteria medica نوشته دیوس کوریدس در اندولس شهرت یافت که علاقه به گیاه‌شناسی و داروشناسی را دامن زد.

در کتاب آریب بن سعید (وفات ۹۸۰/۳۷۰) موسوم به سالنمای قُرطبه، اطلاعاتی در خصوص درختکاری و باغبانی وجود دارد که حاکی از آداب و رسوم و دانش محلی است. می‌گویند که آریب رساله‌ای نیز در باب کشاورزی نوشته است که اگر این ادعا صحت داشته باشد، کتاب مذکور در نوع خود نخستین کتاب در اندولس به شمار می‌رود. از قرن چهارم / دهم، رساله‌ای زراعی از نویسنده‌ای نامعلوم با عنوان کتاب فی ترتیب اوقات

الغراسه و المَغروسات (تصحیح ای. لویز) به جای مانده که محتویات آن مشابه سالنمای قُرطبه است، با این تفاوت که در کتاب مذکور فصلی مبهم در باب کاشت گیاهان زینتی نیز وجود دارد. در اندولس توسعه دیگری نیز رخ داد و آن ایجاد باغ‌های گیاه‌شناسی آزمایشی بود که معمولاً توسط حاکمان صورت می‌پذیرفت و در آنها گیاهان جدید می‌کاشتند و گونه‌های قدیمی را اصلاح می‌کردند.

ابن العَوَّام سویلی که از سال ۱۱۱۸/۵۱۲ تا ۱۲۶۵/۶۶۳ زندگی می‌کرد، مفصل‌ترین کتاب از کتاب‌های اندولسی یعنی کتاب الفِلاحه را به یادگار گذاشت. محتوای این کتاب که کشاورزی و دامداری را دربرمی‌گیرد، از متون شرقی و اندولسی انتخاب شده و تجارب شخصی نویسنده نیز بدان افزوده شده است. ابن لُیون آلمریایی (وفات ۱۳۴۹/۷۵۰) و نیز شعری طویل در باب زراعت سرود (Ibid., 45-48).

بررسی و نقد

مدخل «کشاورزی و گیاهان» نکات مثبت و منفی دارد که در ذیل بدان می‌پردازیم.

ویژگی‌ها و امتیازات

نقاط قوت مقاله «کشاورزی و گیاهان» بدین قرار است:

۱- نویسنده بسیاری از لغات قرآنی مربوط به کشاورزی و گیاهان را در پژوهش خود آورده است.

۲- نویسنده در مقاله «کشاورزی و گیاهان» از آیات قرآن استفاده فراوان به عمل آورده و تقریباً برای هر مطلبی به آیه‌ای از قرآن استناد می‌کند.

۳- آقای وینز در پایان مقاله به روح توحیدی آیات مربوط به گیاهان اشاره کرده که به نوبه خود درخور توجه است (Ibid., 49).

کاستی‌ها و ضعف‌ها

در مدخل «کشاورزی و گیاهان» نقاط ضعفی وجود دارد که در ذیل به بررسی و نقد آنها می‌پردازیم.

- ذخیره محصولات کشاورزی

نویسنده معتقد است آیه ۱۳۶ سوره انعام احتمالاً به موضوع ذخیره سازی محصولات کشاورزی اشاره دارد. وی در این باره می‌نویسد: «آیه ۱۳۶ سوره انعام به رسم کنار گذاشتن سهمی از دام و دانه تولیدی (حرث) برای خداوند اشاره می‌کند که شاید اشاره‌ای به ذخیره‌سازی باشد» (Ibid., 41).

بررسی و نقد

خداوند در آیه ۱۳۶ سوره انعام می‌فرماید: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلَّهِ بِزَعْمِهِمْ وَهَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾؛ «و [مشرکان،] برای خدا از آنچه از کشت و دام‌ها که آفریده است، سهمی گذاشتند و به پندار خودشان گفتند: «این ویژه خداست و این ویژه بتان ما.» پس آنچه خاص بتانشان بود به خدا نمی‌رسید، و [لی] آنچه خاص خدا بود به بتانشان می‌رسید. چه بد داوری می‌کنند».

مفسران در تفسیر این آیه می‌گویند: این آیه حاکی از یک رسم جاهلی است که بین کفار رایج بوده است؛ آن رسم بدین گونه بوده که آنان هنگام برداشت محصول، سهمی را برای بتها و سهمی را برای خدا قرار می‌دادند. هرگاه زراعت خدا خوب می‌شد و زراعت بتها بد، از سهم خدا برای بتها برمی‌داشتند و می‌گفتند خدا بی‌نیاز است، ولی اگر زراعت بتها بهتر می‌شد، چیزی به سهم خدا اضافه نمی‌کردند و می‌گفتند خدا بی‌نیاز است و احتیاجی ندارد. این گونه است که در انتهای آیه ﴿سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾، یعنی چه بد حکم می‌کنند آمده است. (طبرسی، مجمع البیان، ۵۷۱/۴؛ قمی، تفسیرالقمی، ۲۱۷/۱؛ قرطبی،

الجامع لأحكام القرآن، ۹۰/۷؛ شیبانی، نهج البیان، ۹/۲؛ شوکانی، فتح القدير، ۱۸۸/۲)

آقای وینز آیه یاد شده را آیه‌ای می‌بیند که احتمالاً در مقام بیان ذخیره سازی محصولات کشاورزی است. البته در مقام احتمال می‌توان بر بیان نویسنده صحه گذاشت، در غیر این صورت، نمی‌توان گفت قرآن در این آیه، فقط در مقام اشاره به ذخیره سازی محصولات کشاورزی است.

- نظام‌های آبیاری زیرزمینی

نویسنده با اشاره به عبارت «مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» از آیه ۲۵ سوره بقره مدعی می‌شود که این آیه به نظام‌های آبیاری زیرزمینی اشاره دارد. وی می‌نویسد:

«عبارت (باغ‌هایی که در زیر آن رودخانه‌ها جریان دارند) (بقره/۲۵) به احتمال بسیار به نظام‌های آبیاری زیرزمینی اشاره دارد که در جزیره العرب آن دوران رواج بسیار داشته است» (Waines, «Agrigulture and Vegetation», 1/41).

بررسی و نقد

چنان که گذشت آقای وینز آیه ۲۵ سوره بقره را بدین گونه ترجمه کرده است:

«باغ‌هایی که در زیر آن رودخانه‌ها جریان دارند»؛ مراجعه به تفاسیر متعدد و مهم شیعه و اهل سنت نشان می‌دهد که منظور از «مِنْ تَحْتِهَا» در آیه، زیر زمین نیست، بلکه منظور جریان آب روی زمین و لابه‌لای درختان است؛ زیرا اگر منظور جریان آب زیر زمین بود آنگاه برای اهل زمین بهره و حظی نداشت، چون آنچه از دیده پنهان باشد لذت دیداری برای مردم ندارد و خداوند در این آیه در مقام تشویق و ترغیب بندگانش است، بنابراین، با چیزهایی ترغیب می‌کند که دیدنش برای مردم لذت آور باشد (طبری، جامع البيان، ۱۳۲/۱؛ طوسی، التبيان، ۱۰۸/۱؛ طبرسی، مجمع البيان، ۱۶۲/۱؛ ابن کثیر، تفسير القرآن العظيم، ۱۱۳/۱؛ نیشابوری، إيجاز البيان، ۷۶/۱؛ ابن عجبیه، البحر المديد، ۸۹/۱).

برداشت ناصحیح نویسنده از «مِنْ تَحْتِهَا» باعث شده تا وی مراد آیه مورد بحث را به خوبی نفهمد و تصور کند که آیه شریفه به نظام‌های آبیاری زیرزمینی اشاره دارد.

- باد سرد و سوزان

نویسنده یک تشبیه قرآنی را متذکر می‌شود و به اشاره تلویحی قرآن به نقش بادهای مضر برای کشاورزی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «یک تشبیه قرآنی، ضرر و زیان خود کرده در این جهان را که نتیجه رفتار ناصحیح است، به باد سرد ویرانگری مانند می‌کند که محصولات را از بین می‌برد (آل عمران/۱۴ و ۱۱۷)» (Waines, «Agrigulture and Vegetation», 1/41).

بررسی و نقد

خداوند در آیه ۱۴ سوره آل عمران می‌فرماید: ﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾؛ «محببت امور دوست داشتنی از زنان و پسران و ثروت‌های فراوان از طلا و نقره و اسب‌های نشان‌دار و دام‌ها و زراعت، برای مردم آراسته شده است؛ اینها مایه بهره‌مندی زندگی پست (دنیا) است؛ و بازگشت نیکو، نزد خداست».

بررسی این آیه نشان می‌دهد که هیچ اشاره‌ای به تشبیه بیان شده توسط آقای وینز ندارد. به نظر وی، ضرر و زیان حاصل از اعمال بد به باد سرد و سوزانی تشبیه شده است که محصولات کشاورزی را از بین می‌برد. در این تشبیه، ضرر و زیان مشابه و باد سرد و سوزان مشابه واقع شده است.

آیه ۱۱۷ سوره آل عمران می‌فرماید: ﴿مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتَهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنفُسُهُمْ يَظْلِمُونَ﴾؛ «مثال آنچه [آنان] در این زندگی پست (دنیا) مصرف (انفاق) می‌کنند، همانند مثال بادی است که در آن سوزندگی است که به کشتزار گروهی که بر خودشان ستم کرده‌اند بوزد و آن را نابود سازد. و خدا به آنان ستم نکرده؛ و لیکن بر خودشان ستم می‌کنند».

با مطالعه تفاسیر روشن می‌شود تشبیهی که خداوند در آیه یاد شده بیان کرده، بدین گونه است: انفاق کردن کفار به باد شدید و سوزان یا بسیار سرد و خشک کننده‌ای شبیه است که اگر به کشت و زرع بوزد، آن را خشک کند (طبری، جامع البیان، ۳۸/۴؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۱۷۸/۴؛ طباطبایی، المیزان، ۳۸/۳؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۶۰/۳).

بنابراین مشبه تشبیهی که خداوند در آیه مذکور بدان اشاره کرده. انفاق کفار است نه آنچه نویسنده بیان داشته است. این مورد حاکی از آن است که نگارنده مقاله در برداشت معنا و مراد آیه دقت کافی را نداشته و دچار کج فهمی گشته است.

- مزارع سرسبز آخرت

آقای وینز معتقد است: «آیه ۲۰ سوره شوری وعده مزارعی سرسبز در زندگی اخروی را می‌دهد: ﴿حَرْتِ الْأَخِرَةِ﴾» (Waines, «Agrigulture and Vegetation», 1/41).

بررسی و نقد

خداوند می‌فرماید: ﴿مَنْ كَانَ يَرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يَرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ﴾ (شوری/۲۰)؛ «هر کس کشت آخرت را بخواهد، برای او در کشتش می‌افزاییم؛ و هر کس کشت دنیا را بخواهد، [برخی] از آن، بدو می‌دهیم و برای او در آخرت هیچ بهره‌ای نیست».

مطابق آنچه نویسنده از این آیه فهمیده است، آیه شریفه مزارعی سرسبز در آخرت را وعده می‌دهد، ولی مفسران بزرگ شیعه و اهل سنت مراد آیه را این گونه بیان کرده‌اند که کسی که به دنبال اعمال و منافع اخروی باشد، خداوند بیشتر از آنکه فکر می‌کند، به او می‌دهد و کسی که فقط به دنبال اعمال و منافع دنیایی باشد، مطابق حکمت قسمتی از خواسته‌هایش برآورده می‌شود و چنین کسی هیچ بهره‌ای از آخرت ندارد. اغلب مفسران «حَرْتِ» را در آیه به عمل، کسب یا ثواب معنا کرده‌اند (طبرسی، مجمع البیان، ۴۱/۹؛ قمی، تفسیرالقمی، ۲/۲۷۵؛ ابن کثیر، تفسیرالقرآن العظیم، ۷/۱۸۲؛ ابن قتیبه، غریب القرآن، ۳۳۹؛ ملاحویش آل غازی، بیان المعانی، ۴/۳۶).

نویسنده در اینجا نیز دچار لغزش در فهم شده است و با برداشت سطحی و غیرعلمی از آیه یاد شده، دچار تفسیر به رأی گردیده است. نکته مهمی که آیه مورد بحث در مقام بیان آن است، بحث انگیزه و نیت افراد در دنیا و اعمال آنان است. در واقع، آیه شریفه در مقام وعده یک کشتزار یا یک مزرعه سبز و خرم نیست، بلکه می‌خواهد بگوید دنیا به خودی خود هیچ ثمر و فایده‌ای ندارد و کسی که صرفاً برای دنیا تلاش می‌کند، جز اندکی از دنیا بهره‌ای نمی‌برد، ولی در مقابل افرادی که با نیت اخروی و با نیت خدا محور، دنیای خود را می‌گذرانند، هم دنیا را دارند و هم آخرت را.

- دو باغ سرسبز و پر آب ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾

به نظر آقای وینز ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن/۶۴) به معنای «دو باغ سرسبز و پر آب» است. وی می‌نویسد: «در توصیفی طولانی از بهشت، یک بار به کلمه‌ای اشاره می‌شود که به معنای «دو باغ سرسبز و پر آب» است» (Waines, «Agrigulture and Vegetation», 1/41).

بررسی و نقد

با بررسی کتب لغت مختلف مشخص می‌شود که نویسنده در ترجمه واژه ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن/۶۴) دچار اشتباه شده است؛ زیرا همه لغویان ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ را به باغ‌های سبز تیره که از سبزی به سیاهی می‌ماند، ترجمه کرده‌اند (فراهیدی، کتاب العین، ۳۱/۴؛ راغب اصفهانی، المفردات، ۳۲۰؛ ابن منظور، لسان العرب، ۲۰/۱۲؛ طریحی، مجمع البحرین، ۶۵/۶؛ قرشی، قاموس قرآن، ۳۶/۲).

این نیز شاهد دیگری بر کم‌دقتی نویسنده در ترجمه آیات است. شایسته است یک قرآن پژوه ابتدا ترجمه دقیقی از آیات داشته باشد، سپس به فهم مراد قرآن پردازد. اگرچه ممکن است با دید سطحی گفته شود، هر دو ترجمه یکی است، ولی با دقتی که شایسته تفسیر قرآن است، ترجمه بیان شده از سوی آقای وینز، ترجمه‌ای دقیق و پسندیده نیست.

- گیاهان روئیده در جهنم

آقای وینز دو واژه «أثل» و «سِدر» را دو گیاه روئیده شده در جهنم می‌داند و می‌نویسد: «دو کلمه «سِدر» و «أثل» برای اشاره به گیاهان روئیده شده در جهنم به کار می‌رود» (Waines, «Agrigulture and Vegetation», 1/41).

بررسی و نقد

کلمه «أثل» یک بار در قرآن آن هم در آیه ۱۶ سوره سبأ به کار رفته است. خداوند می‌فرماید: ﴿فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرْمِ وَيَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ﴾ (سبأ/۱۶)؛ «و [لی] روی گرداندند و سیل ویرانگر بر آنان فرستادیم و دو باغستان آنان را به دو باغی مبدل ساختیم که دارای میوه‌های تلخ و [درختان] شوره‌گر و چیزی اندک از [درخت] سِدر بود».

قوم سبأ پس از رویگردان شدن از خداوند و ناسپاسی به نعمت‌های حضرت حق، مورد خشم و غضب الهی واقع شدند و سیل ویران‌کننده‌ای، باغ‌های پربرکت و ارزشمند آنان را به دو باغ بی ارزش با درختان بی ثمر تبدیل نمود. بررسی تفاسیر نشان می‌دهد کلمه «آثل» که در آیه مذکور به کار رفته، به معنای درخت شوره‌گز است که یک درخت دنیایی و شناخته شده برای مردم آن منطقه بوده است. کلمه «سدر» دو بار در قرآن به کار رفته که در آیه ۱۶ سوره سبأ به معنای یک درخت بی ارزش دنیایی و در آیه ۲۸ سوره واقعه به معنای یک درخت بهشتی - درست برخلاف آنچه نویسنده مقاله گفته است - اشاره دارد (طبری، جامع البیان، ۵/۲۲؛ طبرسی، مجمع البیان، ۶/۵۸؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۴۴۹/۶؛ شبّر، تفسیر القرآن الکریم، ۴۰۷/۱؛ طباطبایی، المیزان، ۳۶۴/۱۶؛ میرزا خسروانی، تفسیر خسروی، ۸۱/۷).

نتیجه

بررسی و نقد مدخل «کشاورزی و گیاهان» نشان می‌دهد که نویسنده آن بسیاری از اصطلاحات و لغات قرآنی مربوط به کشاورزی و گیاهان را همراه با معانی آنها در پژوهش خود آورده است. وی در این پژوهش از آیات قرآن استفاده فراوان به عمل آورده و تقریباً برای هر مطلبی به آیه‌ای از قرآن استناد کرده است. میزان دقت نویسنده در ترجمه و فهم آیات قرآن اندک است. این امر باعث شده در برخی موارد دچار اشتباه و کج فهمی گردد. شایسته است یک قرآن پژوه ابتدا ترجمه دقیقی از آیات داشته باشد، سپس به فهم مراد قرآن پردازد.

فهرست منابع

۱. ابن عجبیه، احمد بن محمد، البحرالمديد فى تفسيرالقرآن المجيد، قاهره، بی نا، ۱۴۱۹ق.
۲. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، غریب القرآن، بی جا، بی نا، بی تا.
۳. ابن کنیردمشقی، اسماعیل بن عمرو، تفسیرالقرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فى غریب القرآن، بیروت، بی نا، ۱۴۱۲ق.
۶. شبر، سید عبدالله، تفسیرالقرآن الکریم، بیروت، دارالبلاغه للطباعه و النشر، ۱۴۱۲ق.
۷. شوکانی، محمد بن علی، فتح القدیر، دمشق، دار ابن کثیر، ۱۴۱۴ق.
۸. شیبانی، محمد بن حسن، نهج الیابان عن کشف معانی القرآن، تهران، بنیاد دایرهالمعارف اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۹. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فى تفسیرالقرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ق.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲ش.
۱۱. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
۱۲. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران، کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ش.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فى تفسیرالقرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۱۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ق.
۱۵. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ش.
۱۶. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۶۴ش.
۱۷. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیرالقمی، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۷ش.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیرنمونه، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۱۹. ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، بیان المعانی، دمشق، مطبعه الترقی، ۱۳۸۲ق.
۲۰. میرزا خسروانی، علی رضا، تفسیرخسروی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰ق.
۲۱. نیشابوری، محمود بن ابوالحسن، إیجازالبیان عن معانی القرآن، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
22. Mir, Mustansir, «Bread», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2001.
23. Waines, David, «Agrigulture and Vegetation», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2001.
24. -----, «Carrion», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2001.
25. -----, «Date Palm», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2001.
26. -----, «Famine», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2002.

27. -----, «Food and Drink», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2002.
28. -----, «Grasses», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2002.
29. -----, «Honey», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2002.
30. -----, «Milk», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2003.
31. -----, «Sustenance», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2006.
32. -----, «Tree(s)», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2006.
33. -----, «Weather», Encyclopaedia of The Qurān, Leiden, Brill, 2006.